

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 339.5(075.8)

МІСЦЕ УКРАЇНИ НА СВІТОВОМУ РИНКУ ПОСЛУГ

PLACE OF UKRAINE ON THE WORLD SERVICE MARKET

Краснодєд Т.Л.

кандидат економічних наук, доцент,
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного

Попова Т.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного

Krasnoded Tetiana

Ph.D. of Economic Sciences, Associate Professor,
Tavria State Agrotechnical University named after. Dmytro Motornyi

Popova Tetiana

Ph.D. of Economic Sciences, Associate Professor,
Tavria State Agrotechnical University named after. Dmytro Motornyi

У статті висвітлено необхідність та актуальність дослідження сучасного світового ринку послуг, що зумовлено швидким розвитком даної галузі в контексті народногосподарського комплексу країни. У контексті вивчення даної проблеми виявлено місце України на ньому. Проаналізовано показники, які характеризують стан зовнішньої торгівлі України послугами. Аналіз являє собою дослідження тих самих основних показників, що використовуються під час дослідження зовнішньої торгівлі товарами. Проаналізовано експортну та імпорتنу структуру послуг України. Виявлено напрями експортноорієнтованості та імпортозалежності у сфері послуг. Виявлено регіони України, які характеризуються найвищим рівнем розвитку, ступенем активності та участі в її зовнішньоторговельній діяльності, і навпаки.

Ключові слова: зовнішня торгівля, послуги, світовий ринок, експорт, імпорт, структура послуг, зовнішньоторговельний баланс, торговельне сальдо.

В статье освещены необходимость и актуальность исследования современного мирового рынка услуг, обусловленные быстрым развитием данной отрасли в контексте народнохозяйственного комплекса страны. В контексте изучения данной проблемы обнаружено место Украины на нем. Проанализированы показатели, характеризующие состояние внешней торговли Украины услугами. Анализ представляет собой исследование тех же самых основных показателей, используемых при исследовании внешней торговли товарами. Проанализирована экспортная и импортная структура услуг Украины. Выявлены направления экспортноориентированности и импортозависимости в сфере услуг. В процессе анализа выявлены регионы Украины, характеризующиеся высоким уровнем развития, степенью активности и участием в ее внешнеторговой деятельности, и наоборот.

Ключевые слова: внешняя торговля, услуги, мировой рынок, экспорт, импорт, структура услуг, внешнеторговый баланс, торговельное сальдо.

The paper highlights the necessity and relevance of the research on the world market services, which is influenced by the rapid development of this sector as a part of national economy. Issues of export and import orientation of Ukraine on the world service market and European market are of great concern to many researchers. The results of the study will have implications for helping the Government devise sound development policies for strengthening export potential of Ukraine on the world market services. The indicators characterizing the state of foreign trade of Ukrainian services were calculated and analyzed: volumes of export and import of services, trade balance, indicators of export cover ratio, structure of imports and exports of services, the share of the country in the total volume of

foreign trade and some others. Analysis of foreign trade of Ukraine services was carried out by the use of the same basic indicators as in the sector of goods foreign trade. Therefore, in the paper, a comparative analysis of export and import indicators of Ukraine by categories "goods" and "services" was conducted. The position of Ukraine on the world market of services concerning CIS countries and the European Union was also revealed. The analysis determines the directions of export orientation and import dependence of our country in the sector of services. According to the export and import indicators advantageous categories of provided and received services were determined. Also the list of economically developed regions of Ukraine, characterized by the highest level of their participation in the foreign trade activities, was defined. It was revealed that the low level of economic development of certain regions results was connected with a small number of exporting and importing companies, which did not contribute to the promotion of Ukraine on the world market of goods and services. Thus, today Ukraine suffers the lack of stability in exports and imports of services, but dynamically uses its potential in order to strengthen its position on the world market. Ukraine already has considerable achievements are certain in the world market of services and tries swiftly to develop this experience.

Key words: foreign trade, services, world market, export, import, service structure, foreign trade balance.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У контексті зовнішньої торгівлі України важливим та актуальним питанням є реалізація послуг на світовому ринку. Сфера послуг сьогодні – це саме та галузь народного господарства країни, яка має тенденцію до стрімкого розвитку за багатьма її окремими напрямками. Саме тому дослідження експортно-імпортних операцій в умовах функціонування України на зовнішньому ринку нині цікавить багатьох учених та аналітиків. Це є необхідною умовою для розроблення раціональної стратегії нарощування експортного потенціалу України на світовому ринку послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Дослідженням проблем зовнішньої торгівлі України займалися чимало науковців. Теоретичні основи зовнішньої торгівлі добре висвітлено в підручниках та посібниках таких авторів, як М.І. Барановська, В.В. Білоцерківець, О.О. Завгородня, Ю.Г. Козак, В.К. Лебедєва, Н.С. Логвінова, Т.М. Циганкова та ін. [1; 2; 6; 8; 9]. Серед сучасних економістів-дослідників та аналітиків О.В. П'янова та О.С. Ралко висвітлювали проблематику структурних змін та пріоритетів у контексті зовнішньої торгівлі України [10]. Сучасні масштаби, структуру і тенденції зовнішньої торгівлі України детально вивчав А.О. Задоя [4]. С. Кулицький розглядав питання трансформації української зовнішньої торгівлі на сучасному етапі, її стан, проблеми та перспективи [7]. Реалії та перспективи розвитку зовнішньої торгівлі країни вивчали В.П. Далик, Н.І. Дуляба, а Н. Калюжна розкрила методологію дослідження зовнішньої торгівлі України [3; 5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проте науковцями вивчалися здебільшого питання зовнішньої торгівлі товарами, а аспекти реалізації послуг на світовому ринку залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою дослідження є аналіз пози-

цій України в контексті зміцнення її конкурентоспроможності на світовому ринку послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз зовнішньої торгівлі України послугами доцільно проводити шляхом дослідження тих самих основних показників, що й під час дослідження зовнішньої торгівлі товарами. До таких належать: обсяги експорту, імпорту послуг; зовнішній торговельний оборот послуг і сальдо; коефіцієнти покриття експортом імпорту послуг; питома вага у загальному обсязі експорту, імпорту окремої країни або групи послуг. Аналіз цих показників проведено на основі статистичних даних Держкомстату України за 2015–2017 рр. [12; 13].

Загалом обсяг експорту товарів в Україні за 2015–2017 рр. становив 117 753,5 млн дол., що в 3,9 рази більше за експорт послуг. Імпорт товарів в Україні за цей же період становив 126 373,4, що в 7,7 рази більше за імпорт послуг.

Коливання загальних обсягів експорту та імпорту України відбулося за рахунок відповідних коливань показників по групах «товари» та «послуги».

Загальний обсяг експортованих послуг у 2017 р. становив 10 714,3 млн дол., імпортованих – 5 476,1 млн дол. (табл. 1). Відносно попереднього року зростання було незначним – відповідно 8,6% та 2,8%. Кількість підприємств, що здійснюють зовнішню торгівлю послугами, як експортну, так і імпортну, збільшилася: за три останні роки за експортом послуг – на 533 підприємства, за імпортом – на 202. Водночас зросла й кількість країн-партнерів у зовнішньоторговельному товарообігу послуг. Тільки відносно попереднього року за експортом послуг додалося 10 країн, за імпортом – три країни.

Експорт послуг у країни СНД Україною в 2017 р. становив 3 763,9 млн дол., що лише на 1,0% більше за дані попереднього року, імпорт – 650,4 млн дол., це менше відносно 2016 р. на 3,3%.

Експорт послуг в інші країни світу та імпорт у цьому ж році становили 6 950,4 та 4 825,7 млн дол. відповідно і мали тенденцію

Таблиця 1

Основні показники зовнішньої торгівлі послугами

Показники	2015	2016	2017
Всього послуги, експорт, млн дол.	9736,6	9868,0	10714,3
у % до попереднього періоду	84,5	101,3	108,6
імпорт, млн дол.	5523,0	5326,5	5476,1
у % до попереднього періоду	86,7	96,4	102,8
кількість підприємств, що здійснюють зовнішню торгівлю послугами, одиниць експорт	6370	6671	6903
імпорт	4921	5109	5123
кількість країн-партнерів, одиниць експорт	214	211	221
імпорт	191	186	189
у тому числі: 1. Країни СНД експорт, млн дол.	3544,8	3727,9	3763,9
у % до попереднього періоду	87,9	105,2	101,0
імпорт, млн дол.	839,6	672,6	650,4
у % до попереднього періоду	69,7	80,1	96,7
питома вага у загальному обсязі, % експорт	36,4	37,8	35,1
імпорт	15,2	12,6	11,9
2. Інші країни світу експорт, млн дол.	6191,8	6140,1	6950,4
у % до попереднього періоду	82,7	99,2	113,2
імпорт, млн дол.	4683,4	4653,9	4825,7
у % до попереднього періоду	90,6	99,4	103,7
питома вага у загальному обсязі, % експорт	63,6	62,2	64,9
імпорт	84,8	87,4	88,1
з них країни ЄС (28) експорт, млн дол.	2927,9	3004,9	3452,7
у % до попереднього періоду	73,4	102,6	114,9
імпорт, млн дол.	2750,1	2421,6	2532,5
у % до попереднього періоду	87,3	88,1	104,6
питома вага у загальному обсязі, % експорт	30,1	30,5	32,2
імпорт	49,8	45,5	46,2

до зростання відносно попереднього року (на 13,2% та 3,7%), у тому числі аналогічні тенденції відбувалися щодо співробітництва з країнами ЄС.

Щодо експорту та імпорту послуг у 2015 та 2016 рр. по всіх угрупованнях країн по відношенню до попередніх років, то тут, як і у випадку з товарами, здебільшого відбулося зменшення вартісних обсягів цих показників.

Якщо подивитися на зовнішню торгівлю лише товарами, можна побачити відмінності у щорічних вартісних обсягах між експортом та імпортом, де перевищує останній. Так, у 2017 р. загальний імпорт перевищує експорт в 1,15 рази за рахунок перевищення імпорту над експортом у 1,66 рази по країнах СНД та в 1,05 – по

інших країнах світу, у тому числі по країнах ЄС – в 1,19 рази. Ситуація із зовнішньою торгівлею послугами протилежна від товарів. Тут вартісні показники експорту послуг, навпаки, переважають імпорт. Так, загальна вартість експорту послуг більше за імпорт в 1,96 рази за рахунок такого перебільшення по країнах СНД – у 5,79 рази; по інших країнах світу – в 1,44 рази, у тому числі по країнах ЄС – в 1,36 рази. По попередніх роках переважно спостерігаються аналогічні тенденції.

Відносно **зовнішньоторговельного сальдо послуг** України, то, як уже відзначалося раніше, у випадку з послугами, на відміну від товарів, спостерігається обернена тенденція щодо різниці між обсягами експорту та імпорту.

Так, зовнішньоторговельне сальдо послуг за 2015–2017 рр. носило позитивний характер по всіх групах країн. Перевищення експорту послуг над імпортом у цих роках становило відповідно 4 213,6, 4 541,5 та 5 238,2 млн дол. (табл. 2).

Зовнішньоторговельний оборот України по послугах за 2015–2017 рр. відображено на рис. 1.

На основі вартісних обсягів експорту-імпорту послуг розраховано **коефіцієнти покриття їх**

експортом імпорту, за якими можна судити про те, від'ємне чи позитивне сальдо зовнішньоторговельного обороту послуг України (табл. 3). Якщо коефіцієнт покриття експортом імпорту більше 1 – зовнішньоторговельне сальдо позитивне, якщо менше 1 – від'ємне. Наприклад, у 2017 р. коефіцієнт покриття експортом імпорту послуг становив 1,96, отже, відповідне сальдо – позитивне.

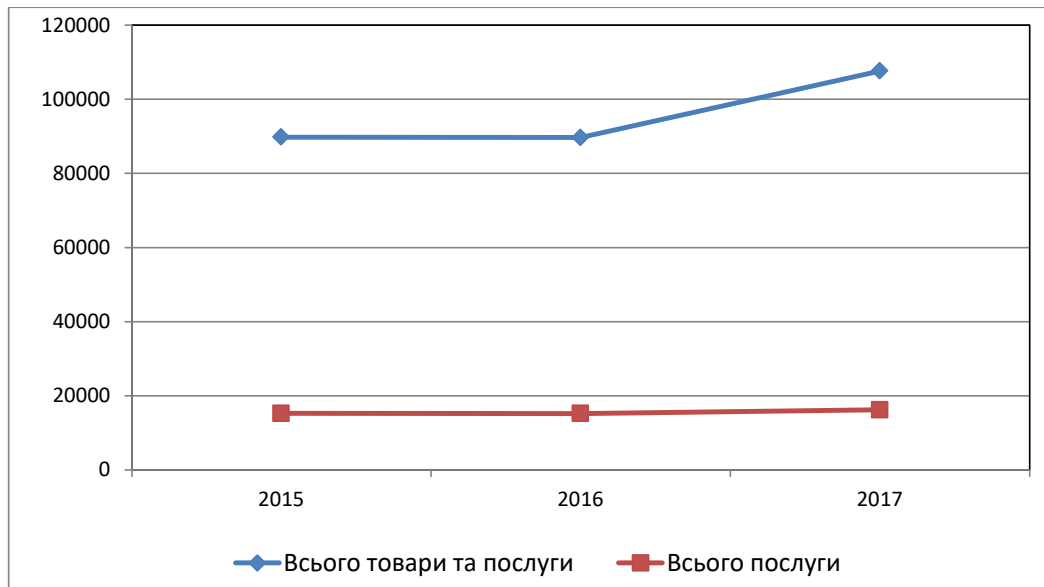

Рис. 1. Зовнішньоторговельний оборот України по послугах, млн дол.

Джерело: розрахунки авторів

Таблиця 2

Зведений зовнішньоторговельний баланс послуг України, млн дол. США

Показник	Експорт			Імпорт			Сальдо		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017
Всього товари та послуги	46804,2	45112,7	52579,5	42976,0	44571,1	55080,6	3828,2	541,6	- 2501,1
Послуги	9736,6	9868,0	10714,3	5523,0	5326,5	5476,1	4213,6	4541,5	5238,2
Країни СНД	3544,8	3727,9	3763,9	839,6	672,6	650,4	2705,2	3055,3	3113,5
Інші країни світу	6191,8	6140,1	6950,4	4683,4	4653,9	4825,7	1508,4	1486,2	2124,7
в т.ч. країни ЄС (28)	2927,9	3004,9	3452,7	2750,1	2421,6	2532,5	177,8	583,3	920,2

Таблиця 3

Коефіцієнти покриття експортом імпорту послуг України

Показник	Коефіцієнти покриття експортом імпорту		
	2015	2016	2017
Всього товари та послуги	1,09	1,01	0,95
Послуги	1,76	1,85	1,96
Країни СНД	4,22	5,54	5,79
Інші країни світу	1,32	1,32	1,44
у т.ч. країни ЄС (28)	1,06	1,24	1,36

Перелік країн, що співпрацюють з Україною в контексті експортно-імпортних відносин на світовому ринку послуг, достатньо великий. Але можна виділити низку країн, що протягом останнього періоду більш яскраво виділяються на фоні інших, і навпаки (табл. 4).

Найвищі обсяги експорту послуг Україна здійснює в такі країни, як Велика Британія, Ізраїль, Кіпр, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати, Польща, Росія, США, Туреччина та Швейцарія. При цьому намічається тенденція до щорічного зростання вартості експортованих послуг по основних країнах-партнерах. Середній показник вартісного обсягу експорту послуг з України по групі вказаних партнерів становив у 2016 та 2017 рр. 639 876,9 тис дол. та 730 369,3 тис дол. відповідно. А найзначнішими споживачами наших послуг у цей період були Росія (3 416 366,0 тис дол. у 2017 р.), США та Швейцарія (848 190,1 та 757 726,6 тис дол. у цьому ж році). Найвищі обсяги імпорту послуг спостерігаються від цих же країн, окрім Ізраїлю та Арабських Еміратів. До найкрупніших імпортерів послуг можна додати ще Китай та Словаччину. Середня вартість імпорту послуг по групі від головних їх імпортерів в Україну в 2016 р. становила 319 456,6 тис дол., а в

2017 р. – 315 062,9 тис дол. При цьому можна виділити США з річним обсягом імпорту послуг в Україну в 2017 р. – 693 629,3 тис дол.

Зовсім незначні обсяги експорту послуг Україна здійснює до таких країн, як Боснія і Герцеговина, Гаяна, Гватемала, Гернсі, Гондурас, Малі, Свазіленд та Чилі (в середньому по групі цих країн 109,5 тис дол. та 116,6 тис дол. у 2016 та 2017 рр. відповідно). Водночас дуже мало імпортують до України свої послуги Гватемала, Гондурас, Еквадор, Ємен, Ліберія, Сан-Марино, Сьєрра-Леоне і Того (1,3 тис дол. у 2016 р. та 3,2 тис дол. – у 2017 р. у середньому по групі країн).

Аналіз структури експорту послуг по Україні дасть змогу виявити, по-перше, їх види, які мають найбільший попит на відповідному світовому ринку, та, навпаки, ті види, попит на які є невисоким; по-друге, виявити перспективні резерви зростання цього попиту.

Структура відповідного імпорту демонструє відносну картину щодо того, які трудові ресурси країни не дають змоги надати потрібні послуги в достатній кількості для задоволення власних потреб сьогодні та на найближчу перспективу, а також певною мірою демонструє рівень конкурентоспроможності на світовому ринку послуг.

Таблиця 4

Зовнішня торгівля послугами з країнами світу, тис дол. США

Експорт послуг				Імпорт послуг			
Країна-партнер	2016	2017	2017у% до2016	Країна-партнер	2016	2017	2017 у % до 2016
Всього послуги	9867999,7	10714369,5	108,6	Всього послуги	5326512,7	5476148,9	102,8
I. Найвищі обсяги експорту та імпорту послуг серед країн-партнерів							
Велика Британія	462868,1	585141,1	126,4	Велика Британія	563136,6	487188,2	86,5
Ізраїль	168425,1	189358,7	112,4	Китай	96131,2	165067,6	171,7
Кіпр	239038,5	275421,1	115,2	Кіпр	250001,1	231916,4	92,8
Німеччина	488444,8	538712,3	110,3	Німеччина	364093,4	357757,0	98,3
Об'єднані Арабські Емірати	170723,8	223327,2	130,8	Польща	138649,8	150241,0	108,4
Польща	220571,0	296313,2	134,3	Росія	499904,0	429345,2	85,9
Росія	3077441,8	3416366,0	111,0	Словаччина	109179,3	108259,9	99,2
США	717286,7	848190,1	118,2	США	693629,3	644963,7	93,0
Туреччина	177301,1	173136,4	97,7	Туреччина	288603,0	356755,8	123,6
Швейцарія	676668,1	757726,6	112,0	Швейцарія	191238,3	219134,3	114,6
II. Найнижчі обсяги експорту та імпорту послуг серед країн-партнерів							
Боснія і Герцеговина	184,4	167,8	91,0	Гватемала	1,5	5,5	357,8
Гаяна	130,4	114,4	87,8	Гондурас	0,1	2,4	2700,0
Гватемала	125,3	95,8	76,5	Еквадор	2,2	8,8	403,2
Гернсі	150,1	47,4	31,6	Ємен	1,2	0,5	44,3
Гондурас	6,7	210,5	3155,9	Ліберія	3,6	0,6	17,1
Малі	61,2	43,1	70,4	Сан-Марино	0,4	0,4	100,0
Свазіленд	89,4	104,2	116,5	Сьєрр-Леоне	1,0	7,0	709,1
Чилі	128,4	149,5	116,4	Того	0,5	0,7	146,8

У контексті експорту послуг найбільше Україна реалізує транспортні послуги, загальна вартість яких у 2017 р. становила 5 861 405,6 тис дол., що на 10,6% більше, ніж у 2016 р. Середня питома вага експорту цих послуг у загальному експорті послуг України за 2016–2017 р. становила аж 54,2%. На другому місці йдуть послуги у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги, а також послуги з переробки матеріальних ресурсів (16,5% та 12,3% відповідно), але їхня експортна вартість набагато менше – 1 760 794,6 тис дол. та 1 419 720,3 тис дол. відповідно по кожній групі. Найменше Україна експортує державні урядові послуги, послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги, послуги роялті та інші, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, а також послуги, пов'язані зі страхуванням та фінансовою діяльністю. Середня питома вага експорту таких послуг не досягає і 1,0% у загальному обсязі експорту послуг з України, а вартість коливається від 3 812,9 до 74 211,7 тис. дол.

Найвищі обсяги імпорту послуг в Україну спостерігаються за категоріями «Державні й урядові послуги» та «Транспортні послуги». Їхня середня питома вага за два аналізовані роки становила 22,2% та 20,4% відповідно, а імпортна вартість у 2017 р. – 1 055 271,3 тис дол. та 1 213 073,6 тис дол. Проте якщо по останній групі спостерігається зростання цієї вартості відносно попереднього року на 22,6%, то по урядових послугах, навпаки, – зменшення на 20,8%. Найменше Україна потребує імпорту послуг із переробки матеріальних ресурсів, а також послуг приватним особам, культурних та рекреаційних послуг (не більше 0,2% із загального обсягу імпорту послуг у середньому за два останні роки).

Отже, найактуальнішою в контексті експортно-імпортової діяльності України щодо послуг є категорія «Транспортні послуги», найменш актуальною – «Послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги».

Для виявлення регіонів, які саме створюють конкурентні переваги України на світовому ринку послуг, доречно проаналізувати послугову структуру експорту та імпорту країни в її регіональному аспекті. Аналіз проведено за 2016–2017 рр.

Під час аналізу експорту послуг слід виділити такі регіони, як Закарпатська, Київська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Харківська області та м. Київ. Це регіони з найвищими обсягами експорту послуг. Кількість підприємств, що експортують послуги, в 2017 р. по регіонах даної групи коливалася від 199 до 2 783 (Закарпатська область та м. Київ відповідно), вартість експорту послуг – від 256,9 до 3 050,3 млн дол. (у цих же регіонах). Середня питома вага експорту послуг указаних регіонів у загальному обсязі експорту послуг по країні невелика, не

сягає і 8,0%, окрім м. Києва (28,5%). Тенденція щодо попереднього року в різному ступені зростаюча (окрім Одеської області, в якій відбулося зовсім незначне зменшення вартості експорту послуг). У групі регіонів із найнижчими обсягами експорту послуг (Кіровоградська, Хмельницька, Чернівецька та Чернігівська області) його максимальна вартість становила в 2017 р. 26,8 млн дол. (Хмельницька область). Кількість підприємств – експортерів послуг по групі таких регіонів – від 29 до 84, середня питома вага експорту послуг у загальному їх обсязі по країні – 0,2%.

Регіони з найвищими обсягами імпорту послуг – Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Полтавська області та м. Київ. Наприклад, вартість імпорту тільки в м. Києві в 2017 р. становила 2 511,3 млн дол. за кількості підприємств – імпортерів послуг 2 050. Вартість імпорту послуг по інших регіонах у цьому ж році коливалася від 141,7 до 228,9 млн дол., але й кількість підприємств була відповідною (від 89 до 401). Щодо тенденції відносно попереднього 2016 р., то тут спостерігалось як зростання, так і зменшення вартості імпорту послуг. При цьому найвище зростання відбулося в Одеській області (на 43,3%), найбільше зменшення – у Дніпропетровській (на 27,3%). Питома вага вартості імпорту послуг в загальному його обсязі по Україні була високою тільки по м. Києву (45,9%). Найнижчими обсягами імпорту послуг характеризуються Житомирська, Тернопільська, Херсонська та Чернівецька області (від 1,9 до 13,0 млн дол. у 2017 р.). Частка імпорту послуг цієї групи підприємств у цьому ж році у відповідному загальному обсязі послуг по країні не перевищувала 0,2%.

Таким чином, логічно припустити, що низка більш крупних, економічно розвинутих регіонів характеризується найвищим ступенем активності та участі у зовнішньоторговельній діяльності України. І навпаки, низький рівень розвитку окремих областей, із незначною кількістю підприємств-експортерів та імпортерів майже ніяк не сприяє просуванню України на світовий ринок товарів та послуг.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, сьогодні Україна є активним учасником світового ринку послуг. Вона, як і будь-який суб'єкт ринку, має як свої слабкі сторони, так і конкурентні переваги у цій сфері, які зумовлені її фінансово-економічним і трудовим потенціалом, державною внутрішньою та зовнішньоторговельною політикою, конкуренцією з боку інших країн та іншими обставинами. І незважаючи на те що країна не має достатньо стабільних позицій на світовому ринку послуг, вона має достатньо партнерів, намагається стрімко пристосуватися до євроінтеграційних умов та охопити нові зовнішні сегменти у сфері надання послуг.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Міжнародна економіка : підручник / В.В. Білоцерківець та ін. ; за ред. А.О. Задоя, В.М. Тарасевича. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 416 с.
2. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ : монографія / за ред. Т.М. Циганкової. Київ : КНЕУ, 2003. 660 с.
3. Далик В.П., Дуляба Н.І. Зовнішня торгівля України: реалії та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 7. Ч. 1. С. 110–113.
4. Задоя А.О. Зовнішня торгівля України: сучасні масштаби, структура і тенденції. *Академічний огляд*. 2016. № 2(45). С. 110–117.
5. Калюжна Н. Зовнішня торгівля України: методологія дослідження. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 1. С. 16–31.
6. Міжнародна торгівля : підручник / Ю.Г. Козак та ін. ; за ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової, М.І. Барановської ; 4-е вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 512 с.
7. Кулицький С. Питання трансформації української зовнішньої торгівлі на сучасному етапі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 23. С. 49–59.
8. Міжнародна економіка : підручник / Ю.Г. Козак та ін. ; за ред. Ю.Г. Козака, Д.Г. Лук'яненка, Ю.В. Макогона ; 3-є вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 560 с.
9. Міжнародні стратегії економічного розвитку : навчальний посібник / Ю.Г. Козак та ін. ; за ред. Ю.Г. Козака, В.В. Ковалевського, І.В. Ліганенко ; 2-е вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 356 с.
10. П'янкова О.В., Ралко О.С. Зовнішня торгівля України: проблематика структурних змін та пріоритетів. *Економіка і суспільство*. 2015. Вип. 5. С. 65–71.
11. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2017 році : статистичний збірник / за ред. А.О. Фризоренко. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 148 с.
12. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2016 році : статистичний збірник / за ред. А.О. Фризоренко. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 187 с.